

- سرشناسه : اعرافی، علیرضا، ۱۳۳۸ -
Arafi, AliReza
- عنوان و نام پدیدآور : درآمدی بر فقه اخلاق اجتماعی / مولف علیرضا
اعرافی ؛ تحقیق و نگارش احمد عابدین زاده.
- مشخصات نشر : قم : موسسه فرهنگی هنری اشراق و عرفان، ۱۴۰۵.
- مشخصات ظاهری : ۱۶۰ ص. : ۵/۱۴×۲۱/۵ س.م.
- فروست : نشر موسسه اشراق و عرفان؛ ۹۵.
- شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۸۵۴۲-۷۴-۲
- وضعیت فهرست نویسی : فیپا
- یادداشت : کتابنامه: ص. ۱۳۷-۱۵۰؛ همچنین به صورت زیرنویس.
- یادداشت : نمایه.
- شناسه افزوده : عابدین زاده، احمد، ۱۳۵۴ -
- موضوع : اخلاق اجتماعی (فقه)
(Social ethics (Islamic law
- رده بندی کنگره : BP۱۹۸/۶
- رده بندی دیویی : ۳۷۹/۲۹۷
- شماره کتابشناسی ملی : ۱۰۵۲۸۰۰۷

علیرضا عرفانی

درآمدی بر فقه اخلاق اجتماعی

تحقیق و نگارش: احمد عابدین زاده

نشر اشراق و عرفان

درآمدی بر فقه اخلاق اجتماعی

مولف: علیرضا اعرافی

تحقیق و نگارش ..... احمد عابدین زاده
ناشر ..... مؤسسه اشراق و عرفان
ویراستار ..... محمد مهدی حکیمیان
امور هنری ..... حمید بهرامی
نوبت و تاریخ چاپ ..... اول/بهار ۱۴۰۵
لیتوگرافی، چاپ و صحافی ..... چاپ احسان
شمارگان ..... ۵۰۰ نسخه

کلیه حقوق برای مؤسسه اشراق و عرفان محفوظ است

ISBN: 978-600-8542-74-2

www.eshragh-erfan.com

تلفن: ۰۲۵-۳۷۷۴۸۵۴۰

info@eshragh-erfan.com

نمابر: ۰۲۵-۳۷۷۴۸۵۴۱

آدرس: ایران، قم، خیابان معلم، معلم ۸، فرعی ۷، پلاک ۳

فهرست

- سخن مؤسسه..... ۹
پیشگفتار..... ۱۱

مقدمه/۱۳

۱. نیاز ارتباطات اجتماعی به بررسی حکم فقهی ۱۴
۲. ابعاد و محورهای تطورات فقه..... ۱۵
۳. مبانی مؤثر در تطور فقه ۱۷
۴. سطوح موضوعات جدید در فقه..... ۲۰
۵. ظرفیت مسائل اخلاق اجتماعی برای کتاب جدید فقهی..... ۲۳

فصل اول: علم اخلاق/۲۵

۱. تعریف علم اخلاق..... ۲۵
۲. رابطه اخلاق با فقه..... ۲۷
الف) رابطه موضوعات علوم فقه و اخلاق ۲۷
یکم. موضوع علم اخلاق..... ۲۷

۳۱	دوم. موضوع علم فقه .....
۳۴	سوم. مقایسه موضوع علم اخلاق با علم فقه .....
۳۴	ب) رابطه منابع احکام اخلاقی و فقهی .....
۳۶	ج) رابطه محمولات اخلاقی و فقهی .....
۳۷	یکم. محمولات فقهی .....
۳۸	دوم. محمولات اخلاقی .....
۳۹	۳. پیشینه اخلاق اجتماعی در علم اخلاق .....

فصل دوم: تعریف فقه اخلاق اجتماعی/۴۵

۴۵	۱. موضوع فقه اخلاق اجتماعی .....
۴۶	الف) تعریف اخلاق اجتماعی .....
۴۹	ب) انواع روابط انسان .....
۵۱	ج) تعریف ارتباط اجتماعی .....
۵۲	د) لایه‌های مختلف ارتباط اجتماعی .....
۵۳	ه) ارتباط اجتماعی به معنای عام و خاص .....
۵۵	و) ارتباطات میان فردی .....
۵۷	ز) رویکردهای دین نسبت به ارتباطات اجتماعی .....
۵۸	ح) نگاه استقلالی به ارتباطات اجتماعی در کتاب حاضر .....
۵۹	۲. محمول فقه اخلاق اجتماعی .....
۶۰	۳. جایگاه فقه اخلاق اجتماعی در جغرافیای فقه .....
۶۱	الف) طبقه‌بندی محقق حلی <small>رحمته الله علیه</small> .....
۶۲	ب) طبقه‌بندی بر اساس انواع ارتباطات انسان .....
۶۴	۴. ساختار مباحث فقه اخلاق اجتماعی .....

۶۴.....	الف) نوع طبقه‌بندی مباحث کتاب
۶۴.....	یکم. جایگاه احکام ایجابی و سلبی
۶۵.....	دوم. طبقه‌بندی براساس لایه‌های ارتباطات اجتماعی
۶۵.....	سوم. طرح استطرادی بعضی ارتباطات خاص اجتماعی
۶۷.....	ب) دورنمای مباحث کتاب

فصل سوم: پیشینه بحث / ۷۱

۷۱.....	۱. پیشینه فرافقهی
۷۱.....	الف) قرآن کریم
۷۶.....	ب) روایات
۸۰.....	ج) علوم مرتبط با ارتباطات اجتماعی
۸۰.....	یکم. علوم توصیفی
۹۷.....	دوم. علوم تجویزی
۱۰۳.....	۲. پیشینه فقهی
۱۰۴.....	الف) فقه امامیه
۱۱۲.....	ب) فقه اهل سنت

پیوست: باب های فقهی جدید مرتبط

با فقه اخلاق اجتماعی / ۱۱۷

۱۱۸.....	۱. فقه العقیده
۱۱۸.....	الف) تعریف
۱۱۹.....	ب) شمول فقه نسبت به باورهای درونی
۱۲۱.....	ج) پیشینه فقه العقیده در آثار فقهی

۱۲۱	یکم. فقهای متقدم
۱۲۴	دوم. فقهای متأخر
۱۲۶	سوم. فقهای معاصر
۱۲۷	تحلیل پیشینه
۱۲۸	(د) جایگاه فقه العقیده در میان ابواب فقهی
۱۲۸	(ه) رابطه فقه العقیده با فقه اخلاق اجتماعی
۱۲۹	۲. فقه صفات اخلاقی
۱۲۹	(الف) تعریف صفات اخلاقی
۱۳۱	(ب) شمول فقه نسبت به صفات درونی
۱۳۱	(ج) پیشینه فقه صفات اخلاقی
۱۳۵	(د) جایگاه فقه صفات اخلاقی در ابواب فقهی
۱۳۵	(ه) رابطه فقه صفات اخلاقی با فقه اخلاق اجتماعی
۱۳۷	کتابنامه
۱۵۱	نمایه‌ها
۱۵۱	نمایه آیات
۱۵۳	نمایه اصطلاحات
۱۵۸	نمایه اشخاص

سخن مؤسسه

پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی، رسالت حوزه‌های علمیه را دوچندان کرده است؛ نظام اسلامی برای تأمین پشتوانه نظری خود به منظور تصمیم‌گیری و اجرا، باید مبانی علمی لازم را در اختیار داشته باشد و این عرصه‌ای است که حوزه علمیه در کنار دیگر مجامع علمی باید در آن نقش فعال داشته باشد؛ زیرا بدون گستراندن مرزهای علوم اسلامی به مباحث نوپدید و تولید علوم انسانی با رویکرد اسلامی، این نیاز پاسخ مناسب نمی‌یابد. ضرورت مجاهدت علمی برای پاسخگویی به مطالبات روزافزون و برحق جامعه دینی، آنگاه به اثبات می‌رسد که در نظر داشت که اولاً، تحولاتی جدید در مجموعه دانش بشری، به‌ویژه علوم انسانی رخ داده است؛ ثانیاً، زندگی انسان معاصر به سبب پیشرفت علوم و فناوری‌های جدید، دستخوش تطوراتی شگرف شده است؛ ثالثاً، شکل‌گیری نظام اسلامی، فرصت مناسبی را فراروی جامعه دینی قرار داده است تا به اهداف خود دست یابد. ازاین‌رو، سرعت‌بخشیدن به فعالیت‌های علمی حوزوی برای توانمندسازی نظام اسلامی در این باره ضروری می‌نماید.

«مؤسسه اشراق و عرفان» که فعالیت خود را از سال ۱۳۸۶ با نظارت علمی و ریاست عالی استاد علیرضا اعرافی رحمته‌الله آغاز کرده است، در عین تأکید

بر اصالت‌های حوزوی، سعی در رفع نیازمندی‌های معرفتی انسان معاصر دارد. از این رو، برنامه‌های کلان خود را «پژوهش در زمینه فقه‌های نو و فلسفه‌های مضاف بر مبنای روش اجتهادی در راستای نظام سازی اسلامی»، «پرورش پژوهشگران صاحب‌نظر در عرصه فقه‌های نو و فلسفه‌های مضاف و نظام‌سازی اسلامی» و «اسلامی سازی علوم انسانی» قرار داده است تا بتواند نقشی مؤثر در این عرصه داشته باشد.

آیت‌الله اعرافی رحمته‌الله از سال ۱۳۹۷ ش. جلسات درسی «فقه معاصر» خود را به فقه اخلاق اجتماعی اختصاص داده و تاکنون موضوعاتی مانند سوء ظن، حب و بغض، حسن خلق و سوء خلق، اکرام و توهین و ایذا و ادخال سرور را تدریس کرده‌اند و اکنون (سال تحصیلی ۱۴۰۵ - ۱۴۰۴ ش.) در حال تدریس بحث «ظلم و عدل» هستند. ایشان چند جلسه ابتدایی این درس را به مباحث مقدماتی آن اختصاص دادند. کتاب حاضر محصول جلسه‌های یادشده است که با بعضی مباحث دیگر دربارهٔ مقدمات بحث تکمیل شده است که حجت الاسلام احمد عابدین‌زاده آن را با نظارت حجت الاسلام دکتر سید نقی موسوی، ارزیابی حجت الاسلام محسن پوراکبر و راهنمایی استاد معظم آیت‌الله اعرافی رحمته‌الله تحقیق و نگارش کرده است.

مؤسسه بر خود لازم می‌داند از حضرت استاد اعرافی رحمته‌الله که پس از ارائه درس، در ادامه مراحل مختلف تقریر درس، ارزیابی تقریرات و تحقیقات را صبورانه ادامه دادند، تشکر نماید و از تلاش‌های حجت الاسلام احمد عابدین‌زاده در تحقیق و تکمیل آن تقدیر نموده و قبول زحمت حجت الاسلام دکتر سید نقی موسوی و حجت الاسلام محسن پوراکبر در نظارت و ارزیابی این اثر را ارج نهاد.

امید است صاحب‌نظران و اندیشه‌وران دینی، مؤسسه اشراق و عرفان را در جهت بهبود تولید آثار علمی آینده، از دیدگاه‌ها و پیشنهادهای سازنده خود بهره‌مند سازند.

پیشگفتار

تأسیس کتاب‌ها و باب‌های جدید فقهی از لوازم تکامل و روزآمد شدن دانش فقه است. با طلب یاری از خداوند متعال، کتاب جدید فقه تربیتی، از نوآوری‌ها و نوشته‌های استاد معظم، آیت‌الله اعرافی رحمته‌الله از سوی جامعه علمی و حوزوی با استقبال مواجه شد و موضوعات این کتاب فقهی هم‌اکنون در حوزه‌های مختلفی تدریس می‌شود. «فقه اخلاق اجتماعی» یا «فقه العشرة و المعاشرة» عنوان دیگری است که در فقه موجود مغفول مانده و به خاطر اهمیت و گستره دامنه ابتلای آن، لازم است به کتاب‌ها یا ابواب فقهی اضافه شود. بعضی مسائل این بحث - مانند کذب و غیبت - در کتاب‌هایی مانند مکاسب محرمه مطرح شده؛ اما تاکنون باب یا کتابی فقهی به آن اختصاص نیافته است. از این رو، آیت‌الله اعرافی رحمته‌الله از سال ۱۳۹۷ ش. جلسات درسی «فقه معاصر» خود را به این موضوع اختصاص داده و تاکنون موضوعاتی مانند سوء ظن، حب و بغض، حسن خلق و سوء خلق، اکرام و توهین و ایذا

و ادخال سرور را تدریس کرده‌اند و اکنون (سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۴ش) در حال تدریس بحث «ظلم و عدل» هستند. ایشان چند جلسه ابتدایی این درس را به مباحث مقدماتی آن اختصاص دادند. کتاب حاضر محصول جلسه‌های یادشده است که با بعضی مباحث دیگر دربارهٔ مقدمات بحث تکمیل شده است. گفتنی است که نگارش و تکمیل بحث با راهنمایی استاد معظم آیت‌الله اعرافی رحمته‌الله و نظارت حجت‌الاسلام دکتر سید نقی موسوی و ارزیابی حجت‌الاسلام محسن پوراکبر به انجام رسیده است.

کتاب حاضر از یک مقدمه، سه فصل و یک پیوست تشکیل شده است. در مقدمه درباره ضرورت تأسیس کتاب فقهی دربارهٔ اخلاق و ارتباطات اجتماعی بحث شده؛ در فصل اول علم اخلاق و رابطهٔ آن با فقه بیان شده؛ در فصل دوم فقه اخلاق اجتماعی تعریف و ابعاد آن روشن گردیده؛ در فصل سوم پیشینهٔ بحث در متون دینی و علوم مرتبط با ارتباطات اجتماعی و رابطه آن‌ها با فقه اخلاق اجتماعی تبیین شده است و در نهایت، معرفی اجمالی دو باب فقهی جدید (فقه العقیده و فقه صفات اخلاقی) به‌عنوان پیوست کتاب آمده است.

بر خود لازم می‌دانم از همه عزیزانی که بنده را در فراهم آمدن این اثر یاری کردند، تشکر نمایم؛ استاد معظم آیت‌الله اعرافی رحمته‌الله، حجت‌الاسلام دکتر سید نقی موسوی (ناظر)، حجت‌الاسلام محسن پوراکبر (ارزیاب)، آقای محمدمهدی حکیمیان (ویرایشگر)، آقای حمید بهرامی (صفحه‌آرا) و همکاران محترم بخش اداری مؤسسه «اشراق و عرفان»، به‌ویژه مدیر محترم مؤسسه.

احمد عابدین زاده

مقدمه

بی‌تردید، دانش فقه ضمن برخورداری از اصول ثابت، دانشی متحول و متطور است. این مسئله به‌اندازه‌ای روشن است که حتی در فقه اخباری‌های کاملاً متصلب بر متون و با رویکرد نص‌گرایی شدید نیز جریان دارد؛ چه رسد به جریان‌ها و رویکردهای دیگری که راه را برای ارتقا و بالندگی فقه باز می‌دانند. ضمن این‌که تردیدی وجود ندارد که فقه، پایه‌ها و اصول ثابت و مستحکمی دارد که تغییر و تحول نمی‌پذیرند. دانش فقه در منابع، متون و بسیاری از ارکان و عناصر ثبات دارد؛ با این حال، بخش تطورپذیر و تحول‌پذیر آن، اندک نیست؛ از این رو، فقه دانشی است که مانند دیگر دانش‌های بشری در مسیر رشد و توسعه قرار دارد.

تمام دانش‌های بشری که ذهن و عقل بشر در آن‌ها به کار گرفته می‌شود، طبعاً گزاره‌های ثابت و متغیر دارند؛ با این تفاوت که در بعضی علوم، متغیرها زیاد و ثابت‌ها کم؛ اما در برخی دیگر ثابت‌ها زیاد

هستند. فقه نیز افزون بر گزاره‌های ثابت قابل اعتنا، دارای عناصر، اجزا و بخش‌های کاملاً متطور و متغیر است. بنابراین هم تحول و تغییر و هم تطور و تکامل در دانش فقه یافت می‌شود.

پیش از بیان کلیاتی دربارهٔ «فقه اخلاق اجتماعی»، در این قسمت از باب مقدمه، ابعاد و محورهای تطورات فقه، مبانی مؤثر در آن، درجه‌ها و سطوح موضوعات جدید در فقه و ظرفیت مسائل مرتبط با اخلاق اجتماعی بررسی خواهد شد.

۱. نیاز ارتباطات اجتماعی به بررسی حکم فقهی

موضوع دانش فقه، رفتارهای اختیاری انسان است^۱ و از آنجاکه بیشتر ارتباطات انسانی اختیاری هستند، این ارتباطات در گستره دانش فقه قرار می‌گیرند. توضیح این‌که بیشتر ارتباطات انسانی از نوع رفتارهای جوارحی - مانند اکرام و توهین - و بعضی از آن‌ها جوانحی - مانند حب و بغض، حسد و سوء ظن - هستند. تردیدی در اختیاری بودن رفتارهای جوارحی نیست و در اختیاری بودن رفتارهای جوانحی، اختلاف نظر وجود دارد. بنابر دیدگاه صحیح، این‌گونه رفتارها متعلق حکم شرعی قرار می‌گیرند؛ هرچند تعلق حکم الزامی به آن‌ها بدون ابراز خارجی محل تردید است.^۲ بنابراین، فقه می‌تواند چگونگی تنظیم و

۱. حدود و قلمرو دانش فقه از جهت موضوع و محمول در جلد اول فقه تربیتی به تفصیل بررسی شده است (ر.ک: علی‌رضا اعرافی، فقه تربیتی، ج ۱، ص ۳۰-۹۰).

۲. مؤلف تعلق حکم فقهی بر امور جوانحی را به تفصیل ذیل مباحث مختلفی از جمله بحث «حب و بغض» بررسی کرده است که مجموع این مباحث به شکل منظم در کتاب جداگانه‌ای به نام امور جوانحی در گستره فقه به چاپ رسیده است.

مدیریت این رفتارها را بررسی و حکم شرعی آن‌ها را روشن کند. بخش زیادی از فقه موجود در بردارنده همین مسئله است و کتاب‌هایی مانند بیع، اجاره، نکاح و... به تنظیم ارتباطات انسانی در حیطه‌های خاص اختصاص دارند؛ باین حال، کتابی از فقه موجود برای ارتباطات عام اجتماعی اختصاص نیافته است.

۲. ابعاد و محورهای تطورات فقه

اولین نکته درباره تکامل و تطور فقه، انواع آن است. در این باره می‌توان به شش محور اشاره کرد:^۱

الف) تحول در مناهج و روش‌های استدلال؛ نوع اول، رشد یا تغییر و تطور در حوزه استدلال‌های فقهی، بدون تغییر موضوع است. بعضی موضوعات فقهی ثابت می‌مانند؛ اما استدلال‌ها درباره حکم آن‌ها تغییر پیدا می‌کند و استدلال‌های جدیدی برای آن‌ها ارائه می‌شود. گاهی با تغییر استدلال، فتاوا نیز تغییر می‌کنند؛ مانند حکم آب چاه متنجس که استدلال جدید موجب تغییر فتاوا از زمان علامه حلی رحمته الله شد.^۲ گاهی نیز با وجود تغییر استدلال، فتاوا تغییر نمی‌کنند، بلکه پایه استدلال را تقویت کرده و به آن عمق می‌بخشند یا آن را اصلاح کرده یا در آن تنوع ایجاد می‌کنند. این تحول در تمام علوم از جمله فقه وجود دارد. برای

۱. ناگفته نماند که محورهای یادشده براساس استقرا به دست می‌آیند و چه بسا محورهای دیگری نیز در تطور فقه مؤثر باشند.

۲. رک: حسن بن یوسف بن مطهر حلی، *منتهی المطلب*، ج ۱، ص ۵۶-۶۳.

مثال، با وارد شدن اصطلاحات «حکومت» و «ورود» در اصول فقه،^۱ تحولاتی در استدلال برای بعضی احکام ایجاد شد.

ب) تطور در موضوعات موجود؛ نوع دوم تحول در فقه، تحول در موضوعات حکم است که موجب تغییر فتاوا و ایجاد احکام جدید می‌شود. برای نمونه، خون در زمان‌های قدیم استفاده‌ای نداشت و به همین جهت فاقد منفعت محله شمرده می‌شد؛ اما امروزه از اجزای آن برای نجات جان بیماران استفاده می‌شود. براین اساس، خون منفعت محله داشته و به جواز معامله آن فتوا داده شد.^۲ همین‌طور بول و عذره در زمان‌های قدیم استفاده چندانی نداشتند؛ اما امروزه با تصفیه فاضلاب از آن‌ها بهره‌برداری می‌شود؛^۳ از این رو، چون منفعت محله دارند، معامله با آن‌ها صحیح است.

ج) طرح موضوعات جدید؛ نوع سوم تحول، پیدایش موضوعات جدید است که فقها را بر آن می‌دارد که حکم فقهی آن‌ها را بررسی و فتوا صادر کنند؛ مانند موضوعات بانک، بیمه و پول که ماهیت آن با ماهیت پول‌های قدیم متفاوت است. این عامل، طیفی از حالت‌ها دارد که موجب تفاوت در نوع مواجهه با آن مسئله می‌شود. گاهی موضوع

۱. حکومت و ورود که از روش‌های جمع ادله متعارض هستند، به وسیله شیخ انصاری رحمته‌الله به مثابه اصطلاح اصولی در دانش اصول فقه امامیه وارد شد؛ هرچند قبل از ایشان اصطلاحات دیگری نزدیک به آن به صورت نادر به کار برده می‌شد (ر.ک: مرتضی بن محمد امین انصاری (شیخ انصاری)، *فرائد الأصول*، ج ۴، ص ۱۲-۱۷).

۲. ر.ک: علی‌رضا اعرافی، *مکاسب محرمة*، ج ۱، ص ۲۱۵.

۳. ر.ک: همان، ص ۱۵۹ و ۱۶۰.

جدید با عنوانی از عناوین کلی کتاب‌های موجود فقهی ربط دارد و ذیل یکی از ابواب فقهی موجود قابل طرح است؛ برای مثال، پول و بانکداری با بیع ارتباط دارند؛ اما گاهی موضوع جدید در ابواب موجود فقهی نمی‌گنجد، بلکه باید برای آن بابی تأسیس شود.

د) استکشاف عنوان یا موضوع جدید از متون روایی؛ گاهی عناوین و موضوعات جدیدی با مطالعه متون روایی کشف می‌شود که به صراحت در آن‌ها نیامده‌اند؛ اما لازمه بعضی روایات هستند.

ه) طرح رویکرد فقهی به عناوین موجود در روایات؛ نوع پنجم مربوط به عناوینی است که در روایات مطرح بوده و گاهی ابوابی از روایات به آن‌ها اختصاص یافته؛ اما به دلایل مختلفی از جمله تلقی اخلاقی بودن، رویکرد فقهی به آن‌ها نبوده است؛ مانند موضوعات مربوط به ارتباطات اجتماعی که بیشتر در اخلاق مطرح شده و جنبه فقهی آن‌ها بررسی نشده است.

و) تحول در ساختار و تنظیم مباحث فقهی؛ محور دیگری که در تطور فقه مؤثر است، طرح تنظیم جدید برای ابواب فقهی است؛ همان‌گونه که فقه با طرح محقق حلی رحمته الله علیه به عصر جدیدی وارد شد.^۱

۳. مبانی مؤثر در تطور فقه

اقسام تطوراتی که در نکته قبل بیان شد، متأثر از دیدگاه‌های

۱. برای مطالعه بیشتر درباره دسته‌بندی ابواب فقهی، رک: علی‌رضا اعرافی، فقه تربیتی، ج ۱، ص ۳۸۹-۴۰۳.

فلسفی-کلامی، پیش‌فرض‌ها، مبانی برداشت‌شده از علوم دیگر و فناوری‌های گوناگون است. این مبانی را برای آسانی در بررسی می‌توان به دو قسم تقسیم کرد:

الف) دیدگاه‌های فلسفی-کلامی و پیش‌فرض‌ها؛ تغییر در دیدگاه‌های فلسفی-کلامی و بعضی پیش‌فرض‌ها از جمله مبانی مؤثر در تحولات فقه است. برای نمونه، اعتقاد به حسن و قبح عقلی یا شرعی در رویکرد به مسائل فقهی اثرگذار است؛ همان‌گونه که نص‌گرایی و عقل‌گرایی در طیف‌های گوناگون آن در نوع استدلال‌های فقهی، پذیرش یا عدم پذیرش موضوعات جدید و تنظیم ابواب فقهی مؤثر هستند.^۱

ب) تحول در دانش‌های بشری و فناوری‌ها؛ بی‌تردید علوم گوناگون در یکدیگر اثرگذارند و گاهی تحول در یک یا چند علم موجب تحول در علوم دیگر می‌شود. علم فقه نیز از این قاعده مستثنا نیست و علوم دیگر - اعم از علوم انسانی، پایه، فنی و مهندسی - در آن اثرگذارند و گاهی باعث تطور در آن می‌شوند.^۲ تحول در این دانش‌ها گاهی موجب تحول در موضوعات، طرح موضوعات جدید و کشف آن‌ها از متون دینی می‌شوند. برای مثال، مطالعه کتاب‌ها و نوشته‌های روان‌شناسی

۱. درباره دو جریان عقل‌گرایی و نص‌گرایی و تأثیرات آن‌ها در علوم اسلامی به ویژه فقه و بالندگی آن در کتاب /اجتهاد و تقلید به تفصیل بحث شده است (ر.ک: علیرضا اعرافی، /اجتهاد و تقلید، ج ۱، ص ۱۰۷-۱۴۶).

۲. تأثیرات علوم مختلف بر دانش فقه در یکی از مقدمات اجتهاد به تفصیل بیان شده است (ر.ک: همان، ص ۱۹۹-۲۵۱).

درباره ارتباطات اجتماعی، ذهن را به فضایی می‌برد که هنگام مراجعه به کتاب «العشرة» در منابع حدیثی، با زاویه دید جدیدی به آن‌ها می‌نگرد و موضوعات تازه‌ای متناسب با مباحث روان‌شناسی را در آن می‌یابد؛ چنان‌که مطالعه مباحث جامعه‌شناسی درباره نهاد خانواده و... چنین است.

فناوری‌ها نیز مانند علوم در رشد و توسعه دانش فقه نقش دارند. منظور از فناوری، سخت‌افزارهایی مانند ماشین و هواپیما نیست، بلکه مقصود فناوری‌های نرم است و روش‌ها و سبک‌هایی است که براساس این علوم کشف می‌شوند. به‌عنوان نمونه، علم مهندسی و پزشکی، افزون بر تولید فناوری‌های سخت، در سبک زندگی هم اثر می‌گذارند و شیوه‌های جدیدی را در زندگی تولید می‌کنند. همچنین اختراع رایانه و تولید نرم‌افزارهای مربوط به علوم دینی در کشف موضوعات جدید از منابع دینی اثرگذارند و هوش مصنوعی گاهی موجب طرح موضوعات جدید، کشف آن‌ها از روایات و تغییر تنظیم ابواب می‌شود.

تطبیق تطورات فقه در فقه تعلیم و تربیت

فقه تعلیم و تربیت، نمونه روشنی برای تطورات فقهی یادشده است. تحولات و تطورات در این کتاب جدید فقهی بسیارند که بعضی از آن‌ها عبارتند از:

۱. تغییر استدلال فقهی برای بعضی از موضوعات پیشین؛

۲. تطور در موضوعات قبلی مانند تنبیه و تشویق؛

۳. طرح موضوعات جدیدی مانند بازی‌های جدیدی که در عرصه تعلیم و تربیت مطرح است؛

۴. استکشاف موضوع جدید از روایات؛ پس از مطالعه دستاوردهای علوم تربیتی، می‌توان از روایات تربیتی نکته‌هایی را استنباط کرد که با ذهن عادی نمی‌توان به آن‌ها رسید. برای مثال، طبق فهم اولیه عرفی از روایت نبوی ﷺ «مَنْ كَانَ عِنْدَهُ صَبِيٌّ فَلْيَتَصَابَ لَهُ»^۱ بازی با کودک وظیفه‌ای راجح (واجب یا مستحب) برای مریبان است؛ اما با نگرش تخصصی‌تر می‌توان گفت که این روایت، به بازی بیش از یک «روش تربیتی» توجه دارد و به یک «اصل تربیتی» اشاره می‌کند و آن، این‌که مریبان و والدین باید دنیای کودک را درک کنند و تفکرها، تمایل‌ها و رفتارهایشان کودکانه و متناسب با فضای کودک باشد. براین اساس، نه تنها در اوقات بازی باید فضای کودکانه را درک کرد، بلکه در آموزش‌ها و زمینه‌های دیگر نیز باید چنین بود.^۲

۴. سطوح موضوعات جدید در فقه

موضوعات جدید فقهی براساس جایگاهی که باید در آن مطرح شوند، درجه‌ها و سطوحی دارند:

الف) تک‌مسئله‌ای از ابواب و کتاب‌های فقهی موجود؛ گاهی

۱. محمد بن علی بن بابویه قمی (شیخ صدوق)، من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۴۸۳ و ۴۸۴؛

محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۲۱، ص ۴۸۶.

۲. رک: علیرضا اعرافی، فقه تربیتی، ج ۱، ص ۳۵۲؛ همو، روش‌های تربیت، ص ۲۱۰-۲۱۵.